

סימן א. בדין אוכל תרומת חמץ, לא ע"ב – לב ע"ב

- א. משנה. האוכל תרומת חמץ בפסח, בשוגג – משלם קרן וחומש, במזיד – פטור מתשלומין ומדמי עצים.
- ב. גמרא. תנן התם: האוכל תרומה בשוגג – משלם קרן וחומש, אחד האוכל, ואחד השותה, ואחד הסך, אחד תרומה טמאה ואחד תרומה טהורה – משלם חומש וחומשא דחומשא. איבעיא להו: כשהוא משלם, לפי מדה משלם או לפי דמים משלם? ...
- ג. תנן: האוכל תרומת חמץ בפסח, בשוגג – משלם קרן וחומש. אי אמרת בשלמא לפי מדה משלם – שפיר. אלא אי אמרת לפי דמים משלם – חמץ בפסח בר דמים הוא?
- ד. אין, הא מגי – רבי יוסי הגלילי היא, דאמר: חמץ בפסח מותר בהנאה. – אי הכי, אימא סיפא: במזיד פטור מן התשלומין ומדמי עצים. אי רבי יוסי הגלילי, אמאי פטור מן התשלומין ומדמי עצים? – סבר לה כרבי נחוניא בן הקנה. דתניא: רבי נחוניא בן הקנה היה עושה את יום הכפורים כשבת לתשלומין וכו'.
- ה. כתנאי: האוכל תרומת חמץ בפסח – פטור מן התשלומין ומדמי עצים, דברי רבי עקיבא. רבי יוחנן בן גורי מחייב. אמר לו רבי עקיבא לרבי יוחנן בן גורי: וכי מה הנאה יש לו בה? אמר לו רבי יוחנן בן גורי לרבי עקיבא: ומה הנאה יש לאוכל תרומה טמאה בשאר כל ימות השנה, שמשלם? אמר לו: לא אם אמרת בתרומה טמאה בשאר ימות השנה, שאף על פי שאין לו בה היתר אכילה – יש לו בה היתר הסקה, תאמר בזה – שאין לו בה לא היתר אכילה ולא היתר הסקה. הא למה זה דומה – לתרומת תותים וענבים שנטמאה, שאין לו בה לא היתר אכילה ולא היתר הסקה ...
- ו. תניא אידיד: +ויקרא כב+ ונתן לכהן את הקדש – דבר הראוי להיות קדש, פרט לאוכל תרומת חמץ בפסח, שפטור מן התשלומים ומדמי עצים, דברי רבי אליעזר בן יעקב. ורבי אלעזר חסמא מחייב. אמר לו רבי אליעזר בן יעקב לרבי אלעזר חסמא: וכי מה הנאה יש לו בה? אמר לו רבי אלעזר חסמא לרבי אליעזר בן יעקב: וכי מה הנאה יש לו לאוכל תרומה טמאה בשאר ימות השנה, שמשלם? אמר לו: לא אם אמרת בתרומה טמאה בשאר ימות השנה – שאף על פי שאין לו בה היתר אכילה יש לו בה היתר הסקה, תאמר בזו – שאין לו בה לא היתר אכילה ולא היתר הסקה! – אמר לו: אף בזו יש לו בה היתר הסקה, שאם רצה הכהן מריצה לפני כלבו או מסיקה תחת תבשילו.
- ז. אמר אביי: רבי אליעזר בן יעקב, ורבי עקיבא, ורבי יוחנן בן גורי, כולו סבירא להו: חמץ בפסח אסור בהנאה. ובהא פליגי: דרבי עקיבא סבר: לפי דמים משלם, ורבי יוחנן בן גורי סבר: לפי מדה משלם. – פשיטא! – מהו דתימא: רבי יוחנן בן גורי גמי כרבי עקיבא סבירא ליה, דאמר לפי דמים משלם. והתם היינו טעמא דקא מחייב – משום דסבר לה כרבי יוסי הגלילי, דאמר: חמץ בפסח מותר בהנאה, קא משמע לן. – ואימא הכי נמי! – אם כן נהדר ליה רבי יוחנן בן גורי לרבי עקיבא כי היכי דמהדר ליה רבי אלעזר חסמא לרבי אליעזר בן יעקב.

אוכל תרומה בשוגג

דין האוכל תרומת חמץ בשוגג, אם חייב לשלם או לא, תלוי בשני משתנים [הערכים הימניים נוטים לחיוב]:

- א. יש דמים לחמץ בפסח [כן / לא]
 - ב. שוגג באכילת תרומה משלם לפי [מידה / דמים]
- רק בצירוף שני הערכים השמאליים פטור.

בשלוש מקורות חייבו את האוכל בשוגג: במשנתנו, ריב"נ בברייתא [סעיף ה] ור"א חסמא בברייתא נוספת [סעיף ו]. שניים פטרו: ר"ע וראב"י. מהשו"ט בברייתות עולה, שריב"נ חייב מהטעם ששוגג משלם לפי מידה [ולכן לא השיב לר"ע, שניתן להנות מהחמץ, כשם שהשיב ר"א חסמא, סעיף ז], ור"א חסמא חייב מהטעם, שיש לחמץ דמים [שהרי הוא השיב כך במפורש]. טעמו של התנא במשנתנו לא הוכרע בגמרא, אם כריב"נ או כר"א חסמא.

אכילת תרומת חמץ בפסח בשוגג

	יש דמים לחמץ	אין דמים לחמץ
משלם לפי מידה	חייב	חייב [ריב"נ]
משלם לפי דמים	חייב [ר"א חסמא]	פטור [ר"ע וראב"י]

אוכל תרומת חמץ במזיד [סעיף ד]

האוכל תרומה במזיד (מזיד בתרומה), לכו"ע משלם לפי דמים ולא לפי מידה. ומכאן, שהדין של אוכל תרומת חמץ במזיד תלוי רק במשתנה השני, אם יש דמים לחמץ בפסח או לא. לפי זה לכאורה, לר"א חסמא אין חילוק בין שוגג למזיד: בשניהם משלם לפי דמים, וכיוון שיש דמים לחמץ בפסח חייב. לעומת זאת לריב"נ יש חילוק בין שוגג למזיד, כיוון שלשיטתו אין דמים לחמץ בפסח, רק בשוגג שמשלם לפי מידה חייב, אך במזיד שמשלם לפי דמים פטור:

אכילת תרומת חמץ בפסח במזיד

	יש דמים לחמץ	אין דמים לחמץ
משלם לפי מידה	חייב	חייב
משלם לפי דמים	חייב [ר"א חסמא]	פטור [ריב"נ]

והנה, התנא של משנתנו שפוטר במזיד, תואם לשיטת ריב"נ, ומכאן ניתן להוכיח שהוא סובר שאין דמים לחמץ בפסח, וממילא טעם החיוב בשוגג מוכרח להיות מה שמשלם לפי מידה [שמאלית עליונה]. כך שגם אם מהרישא כשלעצמה לא ניתן היה להוכיח אם תנא דידן סובר שמשלם לפי דמים או לפי מידה, מכל מקום ניתן להוכיח זאת מהסיפא. כדי לדחות הוכחה זו משלבת הגמרא משתנה נוסף, ששייך דווקא באוכל במזיד: האם מי שמתחייב מיתה בידי שמים נפטר מחיוב ממון [כרבי נחוניא בן הקנה] או לא. לשיטת ר"נ בן הקנה, גם אם נטען, שיש דמים לחמץ (והרי במזיד משלם לפי דמים), מכל מקום במזיד פטור בגלל שחייב מיתה. ממילא ניתן להסביר את הפטור בסיפא של משנתנו גם לפי השיטה שיש דמים לחמץ, ואם כן את החיוב ברישא ניתן להסביר מן הטעם שיש דמים לחמץ ולא מן הטעם שמשלם לפי מידה.

נתאר מצב זה בטבלה:

לאור העובדה שבמזיד לכו"ע משלם לפי דמים, נוכל להחליף בטבלה את המשתנה כיצד משלם במשתנה על שיטת ר"נ בן הקנה. [הערכים הימניים נוטים לחיוב]:

א. יש דמים לחמץ בפסח [כן / לא]

ב. האם חייב מיתה בידי שמים יכול להתחייב גם ממון [כן / לא]

במקרה זה היחס בין המשתנים הפוך: רק צירוף של שני הערכים הימניים חייב.

אכילת תרומת חמץ בפסח במזיד

	יש דמים לחמץ	אין דמים לחמץ
חייב מיתה ב"ש לא נפטר משלומין	חייב	פטור [ריב"נ]
נפטר ממשלומין [כרבי נחוניא בן הקנה]	פטור [תנא דידן? ור"א חסמא?]	פטור

במשבצת הימנית תחתונה הצבנו סימני שאלה משתי סיבות שונות: על התנא דידן, משום שיכול להיות שהפטור שלו נובע מהשמאלית עליונה, כריב"נ, ועל ר"א חסמא, משום שלא מפורש בברייתא שהוא פטור, ויכול להיות שהוא אכן מחייב, כמו בטבלה הקודמת [אמנם אם הוא פטור הוא מוכרח להיות בימנית תחתונה ולא בשמאלית עליונה].

סיכום

שני מקרים בסוגיא, שוגג ומזיד. הדין של כל אחד מהם תלוי בשני משתנים, כשאחד מהמשתנים הוא זהה, דהיינו יש משתנה משותף בו תלויים שני המקרים [יש דמים לחמץ בפסח או לא], ויש עוד משתנה ייחודי לכל מקרה [שוגג: לפי מידה או לפי דמים; מזיד: שיטת ר"נ בן הקנה]. היחס בין המשתנים בשוגג הוא 'גם' לקולא [רק שמאלית תחתונה פטור], והיחס במזיד הוא הפוך [רק ימנית עליונה חייב].

בתחילה הגמרא הניחה שרק לשוגג יש משתנה נוסף ייחודי, ואילו המזיד תלוי רק במשתנה המשותף. ממילא אם מצאנו חילוק במשנה בין דין השוגג לדין המזיד מוכרח שסיבת החיוב בשוגג הוא המשתנה הנוסף [לפי מידה] ולא המשתנה הזהה [יש דמים לחמץ], שהרי המשתנה הזהה קיים גם במזיד, והרי התנא חילק בדיניהם.

במסקנה הגמרא מוסיפה את המשתנה הייחודי של המזיד [שיטת ר"נ בן הקנה], כך שיכול להיות שהמשתנה הזהה הוא סיבת החיוב בשוגג, ולמרות זאת פטור במזיד בגלל המשתנה הייחודי לו.